

Absztrakt

A jelenkutatást megcélzó tanulmány két fő témakörhöz kapcsolódik: a népi- illetve alternatív gyógyászat és a női identitás kérdésköréhez. Az írássá bővített konferencia-előadás interjúrészek bemutatásával és elemzésével nyújt bepillantást az említett területekhez kapcsolódó egyéni olvasatokba. Napjaink alternatív, ill. népi gyógyászatát módszerek és értelmezések tekintetében is sokrétűség jellemzi. Mielőtt az interjúrészeket – narratívákat – ebben a sokféleségben elhelyezem, rövid kutatástörténeti áttekintés keretében megindoklom a „népi gyógyászat” és az „alternatív gyógymód” kifejezések használatát. A félig strukturált interjúkból kirajzolódik, hogy maga a nőiség, a női lét narratívaalkotó tényezőként kaphat szerepet napjaink alternatív gyógyászatában, mely leggyakrabban az alábbi esetekben, helyzetekben jelenik meg: női betegség, női vásárló, női gyógyító, valamint speciális női szükségletek betegség idején és az egészségmegőrzésben. A bemutatott olvasatok értelmezéséhez a fő támpontot Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor megállapításai jelentik; az alternatív orvoslás módszerei és a női identitás olvasatai a holisztikus szemlélet példáiként értelmezhetőek.

Abstract

Complementary and alternative medicine – traditional medicine, womanhood

The study about our contemporary era relates to two main topics: to traditional and alternative medicine and the female identity. The conference presentation extended to be an essay provides insight into the personal interpretations related to the above-mentioned areas by presenting and analysing interview extracts. The alternative and traditional medicine of today is characterised by diversity with regard to methods and interpretation. Before I set the interview extracts – narratives – in this diversity, I explain the usage of the phrases “traditional medicine” and “alternative medicine” within the framework of a short overview of research history. It can be seen from the semi-structured

interviews that womanhood and life of a woman itself can get a role as a narrative-creating factor in today's alternative medicine, which appears most often in the following cases and situations: women's diseases, female shopper, female healer, special needs of women in times of sickness and in health promotion. The statements of Ágnes Kapitány and Gábor Kapitány provide the main guidance for the interpretation of the presented views; the methods of alternative healing and the interpretations of the female identity can be understood as examples for the holistic perspective.

Írásomban olyan betegségekkel, egészségfelfogással, gyógymódokkal kapcsolatos elbeszélések mutatnak be, melyek szorosan kapcsolódnak a nőiséghez; nőktől származnak, nőkről, női betegségekről szólnak. A gyűjtött anyagból napjaink nő(i)-esség- és egészségfelfogásának jellemző tendenciái rajzolódhatnak ki.¹

Készülő doktori dolgozatomban a közelmúlt és napjaink gyógynövényhasználatát vizsgálom: a most bemutatott anyag ennek a kutatómunkának egy kis része. Az eddig elkészített, félig strukturált interjúkból kirajzolódik, hogy maga a nőiség, a női lét narratívaalkotó tényezőként kaphat szerepet napjaink alternatív gyógyászatában, mely leggyakrabban az alábbi esetekben, helyzetekben jelenik meg: női beteg(ség), női vásárló, női gyógyító, speciális női szükségletek betegség idején és az egészségmegőrzésben.

Napjaink alternatív, ill. népi gyógyászatát módszerek és értelmezések terén is sokrétűség jellemzi. Mielőtt jelenlegi vizsgálatom tárgyát ebben a sokféleségben elhelyezem, szükséges a „népi gyógyászat” és az „alternatív gyógymód” kifejezések használatát megindokolnom. A paraszti kultúrát átható, hagyományos népi gyógyászat tudásanyaga nem választható el a népi természetismerettől, annak része – de ugyanakkor része a hitvilágnak és a hiedelmek rendszerének is: egyfelől magába olvasztotta a racionális

1 E tanulmány az *Emlékek, szövegek, történetek – női folklór szövegek* (2018. okt. 26-27. MTA Humán Tudományok Székháza) c. konferenciára készített előadás írásos változata, némileg módosított szöveggel.

magyarázatokon nyugvó, a gyakorlati tapasztalat által megerősített tudást, másfelől pedig a hiedelemrendszer körébe tartozó babonákat.² Hoppál Mihály szerint a népi gyógyítás magában foglalja a régi falusi életformára jellemző „öngyógyítást” és a specialisták tudáskincsét egyaránt.³ Ha napjaink népi gyógyászatáról beszélünk, a „nép” meghatározása is fontos: Alan Dundes amerikai folklórkutató szerint a nép (folk) bármilyen csoportra vonatkozhat, melynek tagjait legalább egy közös tényező köt össze. Ez lehet közös elfoglaltság, nyelv vagy vallás, de lényeges, hogy a bármilyen okból létrejött csoportnak legyenek olyan hagyományai, melyeket sajátjának tart.⁴ Az egykori paraszti kultúrából eredő gyógyászati tudás tekinthető esetünkben ilyen összekötő hagyománynak: interjúalanyaim az egykori paraszti világ ’természetességét’, gyógyító hagyományait tekintik mintaként, ihletadóként, amikor gyógynövényt használnak, fogyasztanak – ezt gyakran hangsúlyozzák is.⁵ Dundes gondolatmenetéből kiindulva, a népi kifejezés számomra olyan homogenitást sejtet, melynek meghatározói időről-időre változhatnak. Napjaink információs társadalmában „a” néphez tartoznak azok, akik számára azonos mértékben és intenzitásban hozzáférhetőek ugyanazok az információk és kulturális javak, és ezek forgalmazására és a velük kapcsolatos narratívák megalkotására is (közel) azonos lehetőségük van.

Az ’alternatív’ és ’tradicionális’ gyógyászat tekintetében az angol nyelvű szakirodalom CAM (Complementary and Alternative Medicine) fogalmát érdemes megvizsgálnunk, amely a WHO meghatározása szerint: „A komplementer és alternatív medicina egészség-megőrzési módszerek széles körét foglalja magában, melyek nem képezik részét az adott ország saját tradíciójának és nem integráltak a domináns egészségügyi rendszerbe. Ezeket az egészségügyi módszereket nevezik még holisztikus orvoslásnak, nem konvencionális orvoslásnak, természetes gyógymód-

nak. A hagyományos medicina összessége mindannak a tudásnak, gyakorlatnak és képességeknek melyek egy kultúra hitén, tapasztalatain és elméletein alapulnak, azzal a céllal, hogy megőrizzék az egészséget, valamint megelőzzék, diagnosztizálják és javítsák egyes fizikai és mentális betegségek esetén az állapotot.”⁶ A CAM gyűjtőfogalom jelenségeit sok olyan tanulmány vizsgálja, melyekben az orvosi-egészségügyi szempont mellé társadalomtudományi vizsgálati módszer társul.⁷ A magyarországi helyzetet vizsgálva „honosítják” a fogalmat (Komplementer Alternatív Medicina – KAM) Simon Judit és Berend Dóra Ágnes marketingkutatók. A WHO meghatározásából megállapítják, hogy a „hagyományos medicina”, „tradicionális medicina” valamint a „komplementer és alternatív medicina” eszközei, terápiái azonosak. Ha azokban az országban végzik ahol a módszernek régóta fennálló, népi tradíciói vannak, ott „hagyományos” vagy „tradicionális medicina”-nak nevezhető az adott gyógymód.⁸

A két terület viszonyát Vámos Gabriella elemezte a közelmúltban.⁹ Az ő megállapítása összegzi a jelen vizsgálatomra vonatkozó támpontokat: *az alternatív jelző egyaránt utal a hivatalos és népi gyógymódokat kiegészítő és helyettesítő gyógymódok összességére. Olyan eljárásokra, melyek hatékonyságát tudományosan nem, vagy csak korlátozott körülmények között bizonyították. Alternatív gyógyászat megnevezéssel illettek minden olyan eljárást a történelem folyamán, ami nem sorolható a hivatalos orvoslás körébe, de több ponton akár tudományos elméletekhez is kapcsolódhat*.¹⁰ Mivel interjúalanyaim az egykori paraszti világra illetve a „népi tudásra” hivatkoznak, ezért a tanulmányban bemutatott értelmezéseket – melyeket nevezhetünk „kortárs népi gyógyászati narratíváknak” – napjaink alternatív orvoslásának értelmezési mezőjében helyezem el.

Mint említettem, a bemutatott interjúk a doktori dolgozatomhoz kapcsolódó adatgyűjtésből származnak; az *Emlékek, szövegek, történetek – Női folklór szövegek* konferencia felhívására válogattam össze az elkészített interjúkból azokat, amelyekben

2 Hoppál – Törő 1979:16.

3 Hoppál 1990:694.

4 Dundes 1980:2.

5 „A régi világ tudása nem vészett el, legalábbis számunkra nem, akik ezeket a régi népi orvosságokat ma használjuk” (Ny. J. sz. 1971).

„J. I. (sz. 1961): Amit lehet tudni, az őseinktől érdemes tudni. Józan paraszti ésszel – szoktuk ma is mondani. Én is ezt próbálom követni.

– V.A.V: Például miben?

– J. I.: Elsősorban most, a gyógynövényeket, hogy használom, meg például nem veszek primőr gyümölcsöt, meg mit tudom én, hanem idényjellegű ételeket eszünk”.

6 WHO 2002:7.

7 Pl. Ribeaux – Spence 2001:188-193; Tovey et al. 2004; Nichol – Thompson – Shaw 2011:117-25, Bishop – Holmes 2013.

8 Simon – Berend 2011:70.

9 Vámos 2012 és 2014.

10 Vámos 2012:208.

célzottan a nőiségről, női szerepekről beszélnek a megkérdezettek. A bevezető sorokban a népi orvoslás sokrétűségét említettem; ezt bizonyítja számomra az a kutatási élmény, hogy női olvasatokat „célzottan” nem kerestem/előfeltételeztem az egyes interjúkra készülve, hanem a beszélgetés során bontakoztak ki előttem ezek az olvasatok, amelyek az előadás elkészítésére, illetve a tanulmány megírására ösztönöztek. Mivel a bemutatott interjúrészletek „adalékai” egy nagyobb gyűjtőmunkának, tanulmányomat egyfajta betekintésnek szánom napjaink népi gyógyászati értelmezéseibe. Az interjúrészleteket három fő témába csoportosítva mutatom be; ezek a ’hagyomány/hagyományozódás’, ’piac és kínálat’, valamint ’női betegek és női betegségek’.

Hagyomány(ozódás)

Női szerepkör és népi orvoslás területén itt a füvesasszony alakja, működése, a vele kapcsolatos mítoszok, toposzok kapnak szerepet, ugyanis mindezek napjainkban is irány- és ihletadóak. A paraszti világban a gyógynövények alapvető ismerete a mindennapok része volt. E tudáson túlmutató a többféle receptet ismerő, gyógynövénygyűjtő *kenő, kente-fitélő* asszonyok ismeretanyaga.¹¹ Arra a misztikumra, mely egykori alakjukat körbelengi, a ma embere is fogékony: „Régen az asszonyok... ők még tudtak, ismerhettek egy természetes tudást, volt kapcsolatuk a természettel és így közvetlenül a növényekkel. Valahogy több türelmük is volt” (K. F.-né sz. 1950). „A főzés, a betegápolás régen csak a nők feladata volt, ehhez hozzátartoztak a gyógynövények is” (B. Zs. sz. 1983). (Poszt)modernkori „megfelelője” Maria Treben személyében kapcsolódik össze a természetet ismerő gyógyító asszony figurája és a vonatkozó piaci szegmens meghatározó alakja. Működése az egykori hagyomány továbbélteéseként és legitimációjaként jelenik meg: „Nagyon érdekes volt, örültünk neki, amikor megjelentek a Maria Treben könyvek (...) azért sok olyan volt benne, amit azért mi is tudtunk, már hogy én is, meg az anyukám is, de akkor is jó érzés volt, mert hogy így mondjam, megint ráébredt a világ, hogy erre a tudásra szükség van” (K.F.-né, sz. 1950). Személye körül megjelenik a mítoszeremtő szándék, amit azt az orvostársadalommal helyezik szembe egy (vélt) konfliktusra utalva: „A Maria Treben? Hát aki a könyveket írta, az egy németországi füvesasszony volt, aki minden bajt meg tudott gyó-

gítani. Ezért lett világhírű. Úgy hallottam, hogy nagyon sok orvos be akarta tiltani, de az emberek kiálltak mellette” (J. I. sz. 1961). A gyűjtött elbeszélésekben a gyógynövények ismerete a családon belül gyakran a női családtagokhoz, nagymamához, anyához kötődött. Az említett anyák, nagymamák alakja, szerepe az évtizedek során alakult, gyakran idealizálódott: „ők még tudtak, ismerhettek egy természetes tudást, volt kapcsolatuk a természettel és így közvetlenül a növényekkel. Valahogy több türelmük is volt” (N. M. sz. 1981). A nők és a gyógynövények „bensőséges” kapcsolatának narratíváját a '90-es évek folyamán tovább erősíthette Maria Treben könyveinek megjelenése.

A szegedi füvesasszonyként híressé vált, közel-múltban elhunyt Anci nénit több adatközlő ismerte vagy hallott róla. Tudását, személyiségét „a” tipikus gyógyító, füvesasszony jellemzőivel írják le a rá emlékezők: „– Tudja esetleg, hogy jutottak el Anci nénihez?

– Hát, ezt nem is tudom. Az biztos, hogy ajánlgatták őt egymásnak az emberek, így terjedt a híre. Kati néninek is ajánlotta őt valaki ismerőse. Úgy tudom kenőcsöt készített neki, saját recept alapján. Maga természetette a növényeit és ő készítette a kenőcsöt Kati néninek, azután elmúlt ez a bőrbetegség. Sokmindenkin segített ő, úgy tudom és nagyon jókat mondtak róla.

– Például mit?

– Most azon túl, hogy segített a különféle betegségeken, mondták, hogy nagyon kedves volt az emberekkel. Hogy is mondjam, nem tukmálta, nem erőltette másra magát. Tehát egy jó hangulat lengte körül. Meg ez azért olyan csoda számba ment azért, hogy Baktóban lakik egy füvesasszony, nagymama korú, és az orvosok helyett meg tud gyógyítani betegségeket” (E. L. sz. 1967).

Piac és kínálat

A hagyományhoz szorosan kapcsolódva értelmezhetőek napjaink gyógynövényes „piaci viszonyai”: aki ilyen terméket vesz a készítőtől, elbeszélget vele, egyúttal egyfajta „életérzést”, élményt is vesz. Az egykori hagyomány megidézését, a népi gyógyító alakját keresik, várják, néha akkor is, ha terméket készítő részéről ez nem is kerül megerősítésre. Az alábbi példában a gyógynövényekkel foglalkozó asszony szerepköréről alkotott elképzelés és a gyógynövényes terméket készítő identitása nem minden esetben találkozik egymással: „Én magam nem gondolom magamat füvesasszonynak. Ok-

11 Grynaeus et al. 1979:362-363.

levelés közgazdász vagyok, én csak a homoktövis ismerem úgy igazán” (P. Zs., homoktövis termelő).

„Zsófikától (P. Zs., homoktövis termelő) régóta vásárolok, nagyon sokmindent tud és mindig van ideje, türelme beszélgetni velünk, vevőkkel. Egész más itt, tőle vásárolni, ahogy elmagyarázza a hatóanyagokat, elbeszélget a vevőkkel. Régen is így lehetett, amikor a gyógyítókkal beszélgettek az emberek” (F. M. sz. 1977).

„A Bődön piacra sokszor kijárok, ott vettem homoktövis szörpöt. Nekem nagyon jó benyomásom volt az egészről, tényleg olyan ez, mint amikor régen egy ilyen gyógyfüves gyűjtötte a növényeket meg készített belőle dolgokat (E. L. sz. 1967).¹² A gyógynövényes termékek vonzereje a természethez kapcsolódás, a *természetesség*. Az emberi viselkedésben pozitívként kihangsúlyozott természetesség a natúrkozmetikumokig vezet az erre fogékony hölgyvásárlót: „A bolti kozmetikumokat néhány éve hagytam el teljesen, és csak natúr termékeket használok: elsősorban ezek az illóolajos szappanok, amikkel hajam is mosok. Sokkal jobb ez a bőrömnek, és is jobban érzem magam és ugyanannyira tisztítanak is” (B. Zs. Sz. 1983).

„Nekem a természetesség nemcsak a viselkedésben, hanem az ápoltságban is fontos. És csak természetes alapanyagú dolgokat használok és ez sokkal jobban kifejez engem, mint mondjuk a Rossmann-os termékek”¹³ (E. L. sz. 1967).

Női betegek, női betegségek

„Hát, az biztos, hogy minden betegség azért valamilyen szinten tükrözi az ember belső gondjait, zavarait. Hogy úgy mondjam, valamilyen szinten van ebben felelősségünk. Szerintem fontos ilyenkor az önvizsgálat, hogy például mit okoztam én magamnak?

– Mondana erre egy konkrét példát?

12 Bár (eddig megkérdezett) interjúalanyaim nem ismerték a cikket, érdekességként megemlítendő, hogy a Magyar Konyha 2016/1–2. lapszámában „Szibéria ananásza – Hencz homoktövis Szegedről” címmel közöl cikket Henczné Palotás Zsófiáról, melyben az újságíró a „homoktövis füvesasszonya”-ként jellemzi a termelőt.

13 Vö.: „...megjelennek a természetkultusszal inkább összhangban lévő módszerek is a szépség tartósítására (a visszatérés a természetes szépítőszerkezhöz; bio- és tradicionális szépségápoló módszerek használata), illetve a 'belülről megteremtett szépség', a harmónia mint szépség eszményének hangsúlyozása”. Kapitány – Kapitány 2013:235).

– Hát, most így magammal kapcsolatban nem tudnék, hogy le is kopogjam!

– Akkor egy példát mással kapcsolatban?

– Igen, például sok-sok női betegség van... mellrák, méhrák, meg sokféle daganat... Ez nekem azt jelenti, hogy nagyon sok gondjuk van a világban a nőknek. Mindenki siet, kapkod, nem eszünk, nem főzünk rendesen... Meg sok vegyi anyagot eszünk, kenünk magunkra. Ebből lesz aztán a baj” (J. I. sz. 1961).

Betegséggel küzdő interjúalanyaim legtöbbször női szerveiket megtámadó daganatos betegségekkel vették fel a harcot. A rákot lengi körül a betegségek közül a legtöbb mítosz és övezi a legnagyobb félelem.¹⁴ A hirtelenl támadó, elkerülhetetlen – nemritkán végzetes sorscsapás leküzdésére, lehetséges megelőzésére a megkérdezett hölgyek életmódstratégiákat alkalmaztak. Ezek közül találok új hobbival, spirituális érdeklődéssel, új öltözködési stílusokkal stb.: „Hát igen, mindenképpen nyitottá válik az ember az új dolgokra... mondjuk én a mandalákat már régebb óta ismertem, mert az előző munkahelyemen volt az ablakon egy. Nekem az nagyon tetszett, úgyhogy mivel sok időm volt itthon, színezgettem én is a mandalákat” (N. M., sz. 1981).

„Én akkor, amikor meghallottam, hát, teljesen kész voltam, hogy ez a biztos halál. Csak ugye, a plusz vizsgálatokig és aztán kezeléseig, sok idő van, és az alatt az idő alatt elkezd járni az ember agya. Hogy akkor én most hol vagyok? A gödör alján már? Vagy a szélén? Érted? Meg hogy mi a fontos. Mert ha leveszik a mellem, akkor én milyen nő leszek, ha leszek? Akkor elkezdtem figyelni magamra mint nőre. Tehát női torna, sminkelés, apróságok. Meg az, hogy elkezdődött a kemó, és akkor én vettem szép parókákat. Hogy én szép legyek – hittem benne, hogy túlélem” (Ny. J., sz. 1971).

„Az ember mellett ott vannak a szerettei, ez nagy szerencse. De hogy ki érti ezt meg igazán, az csak egy sorstárs lehet. Az internetet is olvasom, meg a Nők Lapjában is volt erről több írás, tehát a gyógyulás útja, de inkább az ilyen lelki dolgok... hogy hogy néz magára az ember nőként, emberként. Hogy engem ki ért meg? Az interneten olvastam, fórumban az Avemarról – és akkor onnan ismerem Zsuzsi barátnőmet is, akivel, kiderült, hogy egy a kezelőorvosunk” (T. I., sz. 1965).

Az új elemek beemelését az életmódba az az elképzelés indokolja, hogy a női szervben keletkezett bajt a nőiesség hangsúlyozásával, vele kapcsolatos elfoglaltságok erősítésével lehet orvosolni. A beteg-

14 ld. Sontag 1983:7.

ségtudat kiterjed: olyan jelenségek, amelyeket korábban tünetekként tartottak számon, külön betegségként kezdik értelmezni.¹⁵ Ez közösségépítő erőt is jelent, amely napjainkban az interneten (fórumokon, zárt facebook-csoportokban) kovácsolja össze a sorstársakat. Mindezt az írott és az elektronikus női sajtó is tükrözi: írásaiknak legfontosabb jellemzői, hogy a rákról igyekeznek tabuk nélkül, tájékoztató szándékkal írni és a női test (pl. mellrák esetében a női mell) kikerül a „kívánatos téma”, „erotikus” értelmezési keretből.

A népbetegségként is hivatkozott rák a sajtótermékekben és az azokat elolvasó interjúalanyaimnál a „tabumentesítést” (pl. női nemi szervekről, amputációról, halálról való beszéd – orvosi váróban és facebookon, ismeretlenekkel) és női identitás mentén megfogalmazott válaszkísérleteket hozott létre.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a megjelenő női szerepkörök, mint beteg, vásárló, gyógyító, alkotó – ellen-identitásként jelennek meg. Egyrészt a tömegárúk, az ismeretlen gyógyszer-alapanyagok iránti ellenérzés, a feszültségekkel telített mindennapi feladatokról, szerepektől való elszakadás vágya, a kapkodó városi lét a leggyakrabban említett, kerülendő tényező gyógyulni vágyók elbeszéléseiben, másfelől maga a betegség az, amellyel szemben a női identitás megerősítése kínálkozik válaszul. Ezek közül a *természetközelség*, illetve *természetesség* a legfőbb kulcsszó: kihangsúlyozásra kerül az életmódban, melyre a gyógyító és betegek is törekszik, a hatóanyagok tekintetében, melyektől a gyógyulást remélik. A gyógynövények, mint a természet(esség), 'Vissza a természethez' jelképeként jelennek meg a városi térben.¹⁶ Az áru- és tapasztalatcsere legfőbb ismérve és értéke a *személyesség*; ez kézműves-vásárok, háztáji piacok világában, a gyógyító/készítő és a beteg közötti bensőséges kapcsolatban, a baráti kötelékek útján egymásnak ajánlott termékek, gyógyítók kapcsán nyilvánul meg. A holisztikus szemlélet, amely az alternatív világkép fontos jellemzője, ezekben az olvasatokban is megnyilvánul: a gyógyítás, gyógyulás megvalósulásához az életmód, életszemlélet, a táplálkozás átalakítása is szükséges. A gyógyítás az ember egészére, mint szervezet és személyiség egységére irányul,¹⁷ melynek része a nőiség, illetve a női identitás is.

15 Kapitány – Kapitány 2000:94.

16 Az itt szereplő adatközlők mindegyike szegedi lakos.

17 Kapitány – Kapitány 2000:95.

Felhasznált szakirodalom

- Bishop, Felicity L. – Holmes, Michelle M. 2013 Mixed Methods in CAM Research, A Systematic Review of Studies Published in 2012. <https://doi.org/10.1155/2013/187365>
- Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 2013, 1-12. <https://doi.org/10.1155/2013/479142>
- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3881584/> Letöltés 2015-11-30.
- Dundes, Alan 1980 *Who are the Folk?* In Dundes szerk. *Interpreting Folklore*. Bloomington, Indiana University Press, 1-19.
- Grynaeus Tamás – Nagy Ilona – Hoppál Mihály 1979 *Gyógyító*. In Ortutay Gyula szerk. *Néprajzi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 362-365.
- Hoppál Mihály 1990 *Népi gyógyítás*. In Paládi-Kovács Attila – Dömötör Tekla – Hoppál Mihály szerk. *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 693-724.
- Hoppál Mihály – Törő László 1975 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7-8*. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum – Magyar Orvostörténeti Társaság, Budapest, 13-127.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2000 *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013 *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Budapest, Typotex.
- Nichol, James – Thompson, Elisabeth A. – Shaw, Alison 2011 Beliefs, Decision-Making, and Dialogue About Complementary and Alternative Medicine (CAM) Within Families Using CAM. A Qualitative Study. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*. XVII. 2:117-125. <https://doi.org/10.1089/acm.2010.0171>
- Ribeaux, Peter – Spence, Martine 2001 CAM evaluation: What are the research questions? *Complementary Therapies in Medicine*. IX. 3:188-193. <https://doi.org/10.1054/ctim.2001.0468>
- Simon Judit – Berend Dóra Ágnes 2011 Komplementer és alternatív gyógymódok. *Fogyasztóvédelmi Szemle V.* 2:69-78.
- Sontag, Susan 1983 *A betegség mint metafora*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

- Tovey, Philip – Easthope, Gary – Adams, Jon szerk. 2004 *Mainstreaming Complementary and Alternative Medicine: Studies in Social Context*. London, Routledge.
- Vámos Gabriella 2012 „Jó energiát adok és veszek” Az alternatív gyógyászat kultúrtörténete és néprajzi aspektusai egy kortárs gyógyító tevékenységén keresztül. *Első Század Online* XI. 2:203-242. Elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/37926/Vamos_G_első_szazad_2012_nyar_203_241_u.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés időpontja: 2014-07-06.)
- Vámos Gabriella 2014 A népi orvoslás és az alternatív gyógymódok kapcsolata. *Kaleidoscope* IV. 8:143-154. <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=169> (Letöltés időpontja: 2015. augusztus 2.) <https://doi.org/10.17107/KH.2014.8.143-154>
- Vukov Anikó 2018 Gondolatok napjaink népi gyógyászatának kutatásához. *Veritatis Imago* II. 2:42-51. On-line: <http://veritatisimago.hu/archivum.html> (Letöltés időpontja: 2018. december 10.)
- World Health Organization 2002 WHO Medicine Strategy 2002–2005. Geneva, WHO.

